

УДК 811.161.2'27

АСОЦІАТИВНА Й МЕТОНІМІЧНА МОТИВАЦІЯ В ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКАРПАТСЬКОГО ДІАЛЕКТУ: СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Наталія Савчук

кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)

e-mail: natalya.savchuk22@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8835-3921

Застосування когнітивного аспекту дослідження номінативних процесів уможливило з'ясування ролі пізнавальних можливостей свідомості у творенні номінативних одиниць з урахуванням мотиваційних відношень. Вивчення мотиваційних механізмів базується на аналізі структурно-семантичних зв'язків між похідними та твірними одиницями мови, що на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних компонентів системи етносвідомості. Семантико-когнітивна ознака, що мотивує значення досліджуваних мовних одиниць, відображає у значенні особливості культурно маркованого осмислення носіями закарпатського діалекту фрагментів навколишньої дійсності. Асоціативно-термінальна мотивація є метафоричною, що виявляється у використанні суміжних концептуальних сфер, пов'язаних певною ознакою. Актуальними в процесах творення лексики закарпатського діалекту є показники зовнішнього вигляду – кольору, форми, віку, розміру; локальних і темпоральних властивостей, дії та її характеристик; сенсорних відчуттів – ольфакторних і смакових; функції. Метонімічна мотивація реалізується в заміщенні назви якості одиницею з протилежним позначенням, заміні категорій, частини на ціле й цілого на частину, складової події на її інший компонент у межах ситуації.

Ключові слова: номінація; мова; когніція; мотивація; семантико-когнітивна ознака; метафора; метонімія.

Savchuk Nataliia. Associative and metonymic motivation Ukrainian Transcarpathian dialect vocabulary: semantic-cognitive aspect.

Considering the cognitive aspect in the study of nominative processes made it possible to ascertain the role of mental properties in the creation of nominative units and their motivation. The study of motivational mechanisms is based on the analysis of structural and semantic connections between derivative and original language units, which reflect the cognitive level as a sphere of linguistic representation of the conceptual connections in ethnic consciousness. The feature motivating the meaning of the studied linguistic units is treated as semantic-cognitive, since it reflects peculiarities of culturally marked regional comprehension of world fragments by an ethnic group and provides information about Transcarpathian dialect bearers' perception. Associative motivation is a metaphorical, it is manifested in mapping of related conceptual spheres associated on the basis of certain characteristics. The following indicators motivate metaphoric connections in the meaning of Transcarpathian lexemes: appearance – color, form, age, and size; local and temporal properties, actions and their characteristics; olfactor and taste senses; functions. The nominative units from these semantic groups activate motivators selected from other donor zones. Metonymic motivation is realized in replacing the name of a quality with a unit with opposite symbols, substituting categories, parts for the whole and for the whole, the component of the event for its other component within the situation.

© Савчук Н., 2019

Metaphorical and metonymic patterns of motivation depend on the

world image of language bearers, the processes of categorization and conceptualization in their ethnic consciousness, psychological and cultural stereotypes, peculiarities of the language code.

Keywords: *nomination; language; cognition; motivation; semantic-cognitive feature; metaphor; metonymy.*

У центрі лінгвістичної уваги перебувають теоретично й практично значущі дослідження мотиваційного аспекту значення мовних одиниць у поєднанні структурно-семантичного [Мартінова 2018] та когнітивно-орієнтованого [Селіванова 2008] вимірів, що сприяє вирішенню актуальних проблем сучасної теорії номінації [Харитончик 2006; Ярошук 2005]. Визначення семантико-когнітивного механізму мотивації полягає в виокремленні ознаки-мотиватора з ментальних структур як комплексу знань про позначуване [Селіванова 2000, с. 109–152]. Аналіз мотивації номінативних одиниць уможливорює експлікацію психічних процесів, які опосередковують зв'язок мовного й концептуального.

Дослідження лексики закарпатського діалекту здійснюємо у площині теоретичних здобутків мовознавців у галузі української діалектології [Мартінова 2018; Торчинська 2017], когнітивної семантики [Кубрякова 2004; Жаботинская 2003], теорії номінації [Гак 1998; Харитончик 2006] з урахуванням антропоцентричного фактору, що визначає роль людини в моделюванні фрагментів мовної картини світу [Poluzhin 2004; Голубовська 2006, с. 34].

Для виявлення функції мови в ментальних процесах важливим є звернення до однієї з найдавніших проблем, яка зберігає своє значення і нині – співвідношення **мови і мислення** (ширше – свідомості) як частини більш загального відношення «мислення – мова – дійсність», або як мова допомагає людині думати [Jackendoff 2003]; або як оперативні одиниці людської свідомості, концепти, пов'язані з мовними формами, що їх об'єктивують [Кубрякова 2004, с. 490]. Пояснення сутності цього зв'язку є важливим завданням когнітивної лінгвістики і експлікується в її понятійному апараті [Жаботинская 2003, с. 146].

У працях Л. Виготського були втілені ідеї про те, що думка не виражається, а здійснюється, формується в мові [Выготский 1996, с. 306]. Це означає, що повністю готової думки з приводу предметної дійсності до її ословлення не існує, завершеність їй надає поступове мовне оформлення в процесі породження мовлення [Кубрякова 2004, с. 14]. У когнітивній лінгвістиці вважається, що мова – це не лише засіб формування і передачі досвіду, а й засіб пізнання, накопичення й узагальнення інформації і об'єктивації навколишнього світу [Вальчук 2000, с. 34]. Мова не відображає світ безпосередньо, вона відображає концептуалізацію й категоризацію світу людиною [Андреева 2004, с. 130; Кубрякова 2004, с. 52], забезпечує доступ до концептів [Jackendoff 2003, с. 16], навколо яких будується категорія. Через свідомість людини фільтрується навколишня дійсність і оформлюється мовними знаками [Вальчук 2000, с. 35].

Процес представлення думки одиницями мови та мовлення обов'язково проходить етап **номінації** [Басок 2002, с. 23; Кубрякова 1986, с. 115; Ярошук 2005, с. 67] – позначення фрагментів навколишньої дійсності засобами мовної системи, компоненти якої корелюють з позначеними ними предметами, забезпечуючи акт референції [Гак 1998, с. 317; Poluzhin 2004, с. 217]. Таким

чином, номінація є відношенням одиниць плану вираження до одиниць плану змісту [Гак 1998, с. 446]. Проблема того, що і як іменується, висвітлюється у теорії номінації [Кубрякова 1986, с. 33] – науці про позначення, напрямом вивчення мовних явищ якої є перехід від змісту до його вираження [Кубрякова 1986, с. 33; Poluzhin 2004, с. 220], а семасіологія досліджує їх у протилежному напрямі, тому обидва підходи доповнюють один одного [Кубрякова 2004, с. 60; Жаботинская 2003, с. 36].

У зарубіжному мовознавстві проблеми номінації почали цікавити науковців значно пізніше – коли когнітивізм набув чітких форм (насамперед з розвитком прототипової і фреймової семантики), а саме когнітивне бачення мови призвело до суттєвих змін у розумінні семантики [Кубрякова 2004, с. 73]. Теорія номінації пояснює вживання і вибір мовних засобів для позначення різноманітних фрагментів навколишнього світу, що пізнається, і думок про нього. Предметом її вивчення є дослідження механізму номінації, взаємодії мислення, мови й навколишньої дійсності у ньому, роль прагматичного фактору у виборі номінативних одиниць тощо [Poluzhin 2004, с. 219, 224]. У лексиці людина відтворює світ, зокрема ситуацію як її фрагмент, який вона сприймає, оцінює, моделює.

Сучасні дослідження діалектної лексики зводяться до опису структурної організації окремих тематичних груп, способів найменування та походження номінативних одиниць. Зокрема, закарпатський говір досліджували мовознавці С. Бевзенко, О. Брох, І. Верхратський, Г. Геровський, В. Добош, В. Лавер, П. Лизанець, В. Німчук, І. Пагіря, І. Панькевич, І. Сабадош та ін.

Семантико-когнітивні механізми утворення номінативних одиниць та їх мотиваційних зв'язків потребують активної уваги науковців. Необхідність системного вивчення лексики закарпатського діалекту з урахуванням мотивації мовних одиниць як прояву номінативних і діалектотворчих процесів зумовила **актуальність** дослідження. У дослідженні розглянуто лексичну й структурну мотивованість номінативних одиниць закарпатського діалекту.

Корпус аналізованих одиниць об'єднує різні за структурою й мотивацією елементи. **Джерелом** ілюстративного матеріалу є дані сучасних лексикографічних джерел.

Метою дослідження є з'ясування закономірностей виникнення лексики закарпатського діалекту, яка зберігає мотиваційні зв'язки з вихідними номінативними одиницями, що входять до різних тематичних груп включно.

Виокремлення метафоричних і метонімічних мотиваційних ознак лексичних одиниць закарпатського діалекту та семантико-когнітивних механізмів номінативного процесу становить **завдання** дослідження.

Об'єктом вивчення слугують лексичні одиниці українського закарпатського діалекту, що належить до групи діалектів південно-західного наріччя.

Предмет дослідження окреслений метафоричними й метонімічними мотиваційними зв'язками лексики закарпатського діалекту в розрізі теорії номінації й когнітивної лінгвістики.

Для виявлення семантико-когнітивних особливостей формування найменувань закарпатського діалекту необхідно проаналізувати механізм реалізації номінативного акту, на основі якого відбувається створення і вибір номінативних одиниць. Позначення предмету – це процес його пізнання, виділення за специфічною ознакою із просторового континууму шляхом розкладання предметної ситуації на компоненти [Гак 1998, с. 330]. **Ознаку**, яку

мовець обирає в процесі номінації, В. фон Гумбольдт називав внутрішньою формою [Гумбольдт 1984, с. 118]. На основі виділеної властивості денотат включається у певний клас об'єктів, для яких у мові або існує закріплене найменування, або воно може бути сформоване з існуючих елементів за правилами мови. З позицій когнітивної лінгвістики, ознака, що мотивує значення мовних одиниць, називається когнітивною або змістовною, оскільки відображає особливості осмислення фрагментів навколишньої дійсності.

Проведенню семантичного аналізу сприяло застосування низки **методів**: компонентний – для загальної характеристики поняттєвого змісту лексичних одиниць; типологічний – для встановлення мотиваційних груп; концептуальний – для узагальнення мотиваційних ознак у значенні номінативних одиниць української мови.

Оскільки один і той же елемент дійсності може отримати декілька найменувань (наприклад, *зябка* й *померзляк*, *зужварений* і *пожмняканий*, *щавель* і *щав* (СЗГСС) тощо), номінативний акт у мовленнєвій діяльності спрямований або на вибір існуючого у мові готового позначення для предмету, що іменується, і для думки про нього, або на створення відповідної назви для нього [Гак 1998, с. 215]. Щодо створення нового найменування в мовленнєвому номінативному акті, система мови є фіксованим у свідомості і постійно повторюваним результатом створення слів у первинному комунікативному акті [Бурбело 2003, с. 40], визначеного концептуальним осмисленням дійсності й потребою, що виникла у спільній діяльності людей, вербалізувати таке осмислення і зробити його досягненням інших [Кубрякова 2004, с. 58]. Такий алгоритм утворення номінативних одиниць визначає семантичну мотивацію лексики закарпатського діалекту.

Асоціативна мотивація характеризується метафоричним заміщенням концептуальних сфер, схожих за певною ознакою. Більшість лексичних одиниць українського закарпатського діалекту мають прозору мотивацію, що визначає об'єднання найменувань у такі мотиваційні групи на основі асоціативних зв'язків:

1. За зовнішнім виглядом: а) за кольором (забарвленням): *зеленець* – нестиглий фрукт, *зеленявий* – зеленкуватий (СЗГСС, с. 126); б) за формою: *кривуля* – крутий поворот річки, дороги, *кривуляє* – повертання на поворотах, *кривулястий*, *кривулькуватий*, *кривуляти* – повертати (СЗГСС, с. 153–154); *пулити* – вип'ячувати очі (СЗГСС, с. 303); *ямковатий* – вафельний (про тканину), укритий слідами від віспи (про обличчя) (СЗС).

2. За дією: *діліжма* – поділ, *діл* – ділянка гір, одна із гір (СЗГСС, с. 65), *позирати* – дивитися (СЗГСС, с. 246); у загальнолітературній мові такі дієслова виражають певну міру й інтенсивність дії, маркуючи ставлення мовця до неї.

3. За звуками, які створює (ономатопи): *апчихане* – чихання, *апчихати* – чхати (СЗГСС, с. 18); *гойкало* – крикун, *гойкане*, *гойканина* – крик, *нагойкати* – накричати (СЗГСС, с. 49–50); *йойкатись* – плакатись (СЗГСС, с. 136).

4. За середовищем існування: а) за місцем, розташуванням: *бабинець* – місце в церкві біля входних дверей (СЗГСС, с. 18), *вершадь* – верхівка дерев (СЗГСС, с. 37), *шапка* – дах на оборозі (СЗГСС, с. 419); *жеболовка* – носова хустинка (*жеб* – кишень, звідси – назва носової хустинки походить від її типового місця на одязі) (СЗГСС, с. 84); *припутник* – подорожник великий (СЗГСС, с. 284); б) за часом існування: *полудне* – обід, *полуднішний* – полудневий (СЗГСС, с. 252).

5. За віком: *дітвак* – малий (СУМГ, с. 535).

6. За якістю дії чи характеристикою предмета: *акурат* – саме так (з лат. *accurate* – точний) (СЗГСС, с. 17); за смаком: *приквасний* – кислуватий, кисліший ніж звичайно; за характеристикою предмета як наслідку дій: *прикожуріти* – трохи затверднути від морозу (про грязюку, сніжне місиво, тощо) (СЗГСС, с. 281–282).

7. За функцією: *батечко* – хрещений батько; *жалива* – кропива (СЗГСС, с. 21); *отиранник* – рушник (СЗГСС, с. 83); *паданиця* – груша, слива тощо, що впала з дерев (СЗГСС, с. 215–216); *дриварня* – приміщення для зберігання дров (ГТ, с. 63).

8. За розміром: *нашпилькати* – насипати рідину малими порціями в емність (СЗГСС, с. 202).

Виокремлені за асоціативним зв'язком групи представляють результат метафоризації ознак-мотиваторів, демонструючи відповідні корелятивні сфери.

Запозичення мотивуються значенням іншомовних слів: *вакарув* – сіль у вигляді круглої хлібини (угор. *vakaro* – колобок із залишків тіста) (СЗГСС, с. 34); *итрек* – залізниця з нім. *Strecke*), *иток* – поверх з нім. *Stock*; (СЗГСС, с. 425), *штаціровати* – гуляти прогулюватися з нім. *sprazieren* (СЗГСС, с. 423).

Діалектна лексема здатна встановлювати **мотиваційні зв'язки як у системі діалектів, так і в системі літературної мови**. Від словотворчої активності кореня слова і продуктивності афіксів усередині системи говірок залежить наявність і кількість діалектних мотиваторів слова. Зокрема, додавання суфікса *-к-* до кореня іменника *шал* ‘шарф’ спричинило утворення лексичної одиниці *шалка* ‘покришка на солдатському чи туристському казанку’ – мотиваційний зв'язок пояснюється асоціативним уподібненням функції об'єктів. Спільнокореневі *пазний* ‘ненаситний’ і *пазитися* ‘загрибати, збагачуватись’ об'єднані спільною семою ‘рух до себе’. На наявність літературних мотиваторів впливають структурно-семантичні властивості слова, наприклад, *повникна* – порожнина, наповнена начинкою, фарширована страва (СЗС).

Зважаючи на семантичні зв'язки у значенні лексики, виокремлюємо, крім метафоричних, низку **метонімічних** різновидів мотиваційних відношень у лексиці закарпатського діалекту, що втілюють ментальні аналоги переосмислених фрагментів ситуацій і вербалізуються номінативними одиницями в прямих значеннях. Такій мотивації властиве перенесення позначення назви класу об'єктів на об'єкт класу, частини на ціле й цілого на частину, складової події на її інший компонент в межах ситуації [Селіванова 2008, с. 4]. У лексиці закарпатського діалекту спостерігаються такі способи вираження метонімічної мотивації: 1) заміщення назви якості одиницею з протилежним позначенням: *небоязливий* – небоязкий, *негамішний* – нелукавий, *негрожений* – невихований, *негудний* – пісний (СЗГСС); 2) заміщення категорій: *греблиця* – залізна щітка та *гребінь* – щітка для волосся походять від дієслова *гребсти* (СЗГСС); 3) заміна частини на ціле і навпаки: *копоя* – голова, місце, де ростуть *копоси* (коси) і яким носять шапку або капелюха (ЗС); 4) перенесення назви компоненту події на її інший компонент у межах ситуації: назва об'єкту *бокс* – ‘вакса’ мотивує явище, що йменують дієсловом *боксовати* – ‘начищати ваксою’ (ЗС), або *тромба* – ‘зуба’ (об'єкт) мотивує значення номінативної одиниці *тромбиш* – ‘хлопець з великими губами’ (суб'єкт) тощо (СЗГСС, с. 354).

Отже, виявлені особливості мотиваційних відношень у лексиці закарпатського діалекту відображають творче сприйняття мови його носіями,

усвідомлення ними структурних і семантичних зв'язків слів, а також відповідають тенденції до економії мовних засобів. Основними засобами семантичної мотивації є метонімія (заміщення назви якості одиницею з протилежним позначенням, заміщення категорій, частини на ціле й цілого на частину, складової події на її інший компонент в межах ситуації) й метафора, заснована на порівнянні із зовнішнім виглядом – кольором, формою, віком, розміром; локативними й темпоральними властивостями, дією та її характеристикою; сенсорними відчуттями – ольфакторними й смаковими; функцією. Тезаурус носіїв діалекту як варіанту відображає не лише номінативні процеси, зокрема мотиваційні, а й форми народної культури місцевого населення. Такі закономірності залежні від картини світу народу, процесів категоризації та концептуалізації в етносвідомості, психологічних і культурних стереотипів, особливостей мовного коду.

Виокремлення мотиваційних ознак у семантико-когнітивному розрізі надає інформацію про сприйняття предметів навколишньої дійсності етнічною групою. Вивчення мотиваційних особливостей лексики діалекту у площині інших напрямків лінгвістики становить *перспективу* дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреева, Т. Н. (2004). Национально-культурная вариативность структуры лексического значения. [В:] *Языковые категории: границы и свойства*. Минск, с. 130–131.
- Басок, В. А. (2002). Контекстуальна синонімія та її місце в загальній теорії синонімії. [У:] *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. Київ, вип. 8, с. 21–25.
- Бурбело, В. Б. (2003). Семіотичні засади дискурсології. [У:] *Теоретична та прикладна лінгвістика*. Київ, вип. 1, с. 38–45.
- Вальчук, Г. В. (2000). До питання про картину світу та про зв'язок мови й мислення. [У:] *Мова і культура*. Київ, вип. 2, т. 1, с. 34–36.
- Выготский, Л. С. (1996). *Мышление и речь*. Москва, 414 с.
- Гак, В. Г. (1998). *Языковые преобразования*. Москва, 768 с.
- Голубовська, І. О. (2006). Антропологізм у мовознавстві та викладанні іноземних мов. [У:] *Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи*. Київ, № 1, с. 33–39.
- Гумбольдт, В. фон. (1984). *Избранные труды по языкознанию*. Москва, 398 с.
- Д'яков, А. С., Кияк, Т. Р. і Куделько, З. Б. (2000). *Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти*. Київ, 218 с.
- Жаботинская, С. А. (2003). Теория номинации: когнитивный ракурс. [В:] *Вестник Московского государственного лингвистического университета*, вып. 478, с. 145–164.
- Кубрякова, Е. С. (1986). *Номинативный аспект речевой деятельности*. Москва, 156 с.
- Кубрякова, Е. С. (2004). *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва, 560 с.
- Мartiнова, Г. (2018). Особові дієслівні форми в середньонадніпряньських говірках. [У:] *Філологічний часопис*. Зб. наук. праць. Зелінська О. Ю. (гол. ред.). Умань, вип. 2 (12), с. 50–62.
- Селиванова, Е. А. (2000). *Когнитивная ономазиология*. Киев, 248 с.
- Селиванова, О. О. (2008). *Когнітивна концепція словотворчої мотивації* [Електронний ресурс]. URL: <http://www.selivanova.net/ru/publications/> (дата звернення: 17.04.2019).
- Торчинська, Н. М. (2017). *Українська діалектологія*. Хмельницький, 158 с.
- Харитончик, З. А. (2006). Языковые ресурсы номинативных процессов. [У:] *Номинация и дискурс*. Минск, с. 56–57.

Ярошук, И. Ф. (2005). Сравнительный анализ моделей порождения речи и моделей порождения языковых единиц. [У:] *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов.* Харків, № 649, с. 65–68.

Jackendoff, R. (2003). *Foundations of Language.* Oxford, 477 p.

Poluzhyn, M. M. (2004). *Lecture notes on historiography of linguistics.* Вінниця, 272 p.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГГ – Гуцульські говірки: Короткий словник (1997). Львів, 232 с.

ЗС – *Закарпатський словник* [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kolyba.org.ua/zakarpatiskij-slovník> (дата звернення: 17.04.2019).

СЗГСС – Сабадош, І. (2008). *Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району.* Ужгород, 482 с.

СЗС – *Словник закарпатських слів* [Електронний ресурс]. URL: <http://words.eugene-home.kiev.ua> (дата звернення: 17.04.2019).

СЗСЛ – *Словник закарпатських слів* [Електронний ресурс]. URL: <http://lviv1256.com/lists/slovník-zakarpatiskyh-sliv/> (дата звернення: 17.04.2019).

СУМГ – Дзензелівський, Й. О. і Ганудель З. (1982). *Словник української мови Я. Ф. Головацького.* [У:] *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.* Пряшів, т. 10, с. 311–612.

Подано до редакції 23.04.2019 року

Прийнято до друку 27.05.2019 року